

Т. О. Рудич *

НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ В СКІФСЬКУ ДОБУ

Розглядається питання антропологічного співвідношення груп скіфської доби лісостепової та степової зон України, а також місце лісостепових груп у колі хронологічно близьких серій Європи.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфська доба, лісостепова зона України, антропологія.

До теми населення лісостепової зони України скіфської доби зверталися історики, археологи, палеолінгвісти, антропологі. Погляди представників цих наук на окремі питання, особливо пов'язані з етно-культурними процесами, можуть збігатися, а можуть бути діаметрально протилежними.

Найбільш інформативною під час етнокультурних реконструкцій в палеоантропології вважається інформація, отримана під час краніологічних досліджень матеріалу (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1979).

Коротка інформація з історії краніологічних досліджень населення лісостепової зони України скіфського часу

Антропологічний матеріал скіфського доби з території України почав досліджуватися давно (Дебец 1948). Перевага надавалася вивченню популяції степових скіфів, що обумовлено низкою причин. Передусім, це пов'язано з тим, що в степовій зоні тривалий час на новобудовах працювали потужні археологічні експедиції, які забезпечували формування репрезентативних колекцій зі скіфських поховань. Завдяки роботі цих експедицій створювалися значні колекції, які представляли степове населення України доби енеоліту—бронзи. У цей самий час була сформована велика база даних з антропології Середньої Азії та Сибіру

доби бронзи та раннього заліза. Наявність значної кількості порівняльного матеріалу дозволяла перевірити гіпотези стосовно автохтонного походження частини скіфів Північного Причорномор'я або міграції груп скіфського загалу на ці землі зі сходу.

Антропологічний склад населення українського Лісостепу скіфської доби досліджений слабо, це пов'язано із невеликою кількістю кісткових решток придатних для досліджень. Матеріали лісостепової зони цього періоду збиралися десятиліттями, але за обсягом та за станом збереженості вони значно поступаються матеріалам степу. Слабо репрезентовано також матеріал Лісостепу та лісової зони більш ранніх хронологічних періодів. Окремі культури представлені або поодинокими черепами поганої збереженості, які не дозволяють створити вибірки для морфологічного та статистичного порівняння з ними серій скіфської доби, або матеріалами з кремачій, що не залишають інформації для антропологів, які займаються етнічною антропологією, або антропологічно не представлені взагалі.

Поодинокі черепи скіфського часу з Лісостепу були опрацьовані та введені до наукового обігу Г. Ф. Дебцом (1948), Т. С. Кондукторовою (1972), Г. П. Зіневич (1967), С. І. Круц (1997; 2017), С. Г. Ефимовою (2000).

Невелика кількість матеріалів часом викликала у дослідників, які займалися скіфською проблематикою, необхідність формувати загальні збірні серії лісостепової зони та оперувати ними, роблячи міжгруповий аналіз. Інколи це були збірні серії зі значної території від Молдови і до східних районів України (Козинцев 1998; 2000). Причому антропологічний матеріал не завжди був добре датованим, що інколи визнавали і автори його публікацій (Кондукторові 1972, с. 25—27).

Більш коректним є формування окремих груп за невеликими територіям. Таку роботу проводили московська антрополог С. Г. Єфімова та відома українська дослідниця С. І. Круц.

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

Матеріали з лісостепової зони, що були накопичені в антропологічних колекціях, були згруповані за територіальним принципом (Ефимова 1999; 2000, с. 39—44). Це Медвинська, Трипільська (Трипілля, Бурти, Богданівка), Дністро-Побужська (Курилівка, Показове, Непоротове, Лука-Врублівецька), Сеймінська (Мариця), Посульська (Аксютинці, Волковці, Броварки), Ворсклинська (Більськ, Черемушна), Бориспільська групи (Мирне, Трахтемирів). Серії виявилися невеликі, але їх кількість дозволила скласти попереднє уявлення про антропологічний склад населення лісостепової зони.

Створені збірні групи були використані С. Г. Ефімовою для розгляду питання про співвідношення лісостепових та степових груп Європейської Скіфії. За результатами канонічного аналізу 16 груп чоловічих черепів лісостепових та степових груп скіфської доби, виявилось, що найчіткіше диференціюють їх довжина та ширина черепа, розміри обличчя та горизонтальне його профілювання. Поєднання довгого та вузького черепа з меншими розмірами обличчя, яке різкіше профільоване в горизонтальній площині на рівні вилиць, виявилось комбінацією ознак для лісостепової зони. А комбінація дещо коротшого та ширшого черепа з більшими розмірами обличчя, яке слабкіше профільоване в горизонтальній площині, а також вищими орбітами, була характерна для степових скіфських груп.

С. Г. Ефімова, яка чітко фіксувала наявність цих різних комплексів, була схильна розглядати такі відмінності як зональні у межах скіфського масиву. З історичної точки зору їх цілком логічно було б пояснити тим, що у формуванні антропологічного складу населення лісостепової зони брали участь групи місцевого населення. Але дослідниця більше схилилася до іншого пояснення таких відмінностей. Вона вважала цілком можливим пов'язувати відмінності з процесом брахікефалізації, який почався у степових скіфів та був пришвидшений у зв'язку з більшою щільністю та рухомістю населення Степу, як наслідок внутрішньогрупового змішування та контактів із сусідніми групами (Ефимова 2000, с. 39—44).

С. І. Круц, яка ввела у свій час до наукового обігу матеріали з лісостепової зони скіфської доби (1997, с. 91—106), у праці, присвяченій скіфам степів України, залучала лісостепові матеріали до порівняльного аналізу (2017). У монографії пріоритетними завданнями були визначення місця степових скіфів України серед груп скіфо-сибірського світу та виявлення їх генетичних зв'язків з популяціями доби енеоліту—

бронзи України, Кавказу, Середньої Азії та Сибіру. Авторка відзначала антропологічну неоднорідність як степового, так і лісостепового населення скіфського часу. Стосовно мешканців лісостепу, вона підкреслювала, що три серії лісостепової зони (Медвин, Трипілля та Посулля) близькі між собою статистично та до них тяжіє серія Каховської групи з нижнього Дніпра.

Як вже говорилося, частина роботи С. І. Круц була присвячена пошукам генетичних витоків скіфського населення України в культурах енеоліту—бронзи України, Кавказу та Євразійських степів. Матеріали цих хронологічних періодів з території України були представлені практично виключно могильниками степової зони. За результатами статистичного аналізу серії скіфської доби Лісостепу України не виявляють подібності до степових груп енеоліту—бронзи, єдина група доби бронзи, яка дещо наближалася до серій з лісостепового масиву — це збірна серія багатоваликової кераміки Наддніпрянщини (Круц 2017, с. 70).

Тобто, за результатами попередніх краніологічних досліджень отримані висновки про те, що спостерігаються морфологічні відмінності між населенням степової та лісостепової зони скіфської доби. А от питання, чи є це відмінності локального характеру в межах одного антропологічного масиву, або ми маємо справу з популяціями, що сформувалися на різній основі та належали до різних антропологічних кіл лишається відкритим.

На нашу думку, вирішення цього питання вимагає аналізу лісостепового матеріалу скіфської доби не тільки в межах скіфського масиву або скіфо-сибірського світу, що вже робилося попередніми дослідниками, але розширення кола груп, що залучалися для порівняння, у західному та північному напрямках. Це цілком логічно з огляду на морфологію населення сусідніх територій, а також на розробки представників суміжних наук.

Археологи та лінгвісти вважають етнічну карту лісостепової та лісової зони України доскіфської доби строкатою. Серед населення бачать предків слов'ян, балтів, фіно-угрів, вважають можливими і фракійські впливи.

Міжгруповий аналіз краніологічного матеріалу скіфської доби лісостепової зони в колі серій Європи

Метою цього аналізу було визначити, насамперед, домінуючий напрям антропологічних зв'язків лісостепового населення України.

В антропології використовуються типологічний та статистичний підходи під час міжгрупового аналізу. Для перевірки та ілюстрації гіпотез в етнічній антропології частіше залучаються методи багатовимірної статистики. Вважається, що вони дозволяють зняти питання суб'єктивності дослідника, але використання статистичних методів вимагає дотримання низки вимог. Так, під час міжгрупового аналізу за низкою таксономічнозначущих ознак в серії повинна бути присутня інформація за всіма цими ознаками, бо аналіз вимагає повної реалізації. Це приводить до неможливості залучати до нього групи, де інформація за окремими ознаками відсутня, або до відмови від використання саме цього набору ознак. Особливо гостро ця проблема виникає у антропологів, коли вони залучають до порівняння групи, які були досліджені західноєвропейськими та центральноєвропейськими дослідниками. У зв'язку з розбіжностями в методиках, західні краніологи не знімають інформацію за низкою ознак, які характеризують кути профілювання обличчя та кут носа. Ці ознаки дозволяють добре віддиференціювати деякі фінські, іранські та тюркські групи, але ці завдання були завжди більш актуальні для східноєвропейської антропологічної школи, а їх вирішення саме і потребувало розширення набору ознак, які залучалися до аналізу.

Така ситуація змушує антропологів у низці випадків робити декілька варіантів міжгрупового аналізу: із залученням винятково груп Східної Європи та частково Азії, які оброблялися дослідниками східноєвропейської антропологічної школи за розширеним набором ознак, або із залученням матеріалів із західних територій, але за коротшою програмою ознак.

Варіант А. Пропонується один з варіантів статистичного аналізу з використанням факторного методу, методу головних компонент (МГК). Під час роботи використовувався пакет програм Systat.

Оскільки головною метою дослідження було з'ясування місця лісостепового та степового населення скіфської доби в колі груп їх західних, південно-західних та північних сусідів, ми обмежимося порівнянням серій за коротким набором таксономічнозначущих ознак.

Групи чоловічих черепів порівнювалися за 10 таксономічно важливими ознаками (довжина, ширина, висота черепа, ширина та висота обличчя, ширина лоба, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа).

Дані за низкою культур, які нам необхідно було б залучити до порівняння, відсутні. Це

пов'язано з тим, що досить значна кількість населення Європи I тис. до н. е. — I тис. н. е. віддавали перевагу кремації, яка не залишає інформації ні для антропологів, які займаються етнічною антропологією, а ні для генетиків.

Для цього варіанту аналізу були залучені серії скіфського часу лісостепової зони медвинської, трипільської, ворсклинської, посульської, сейминської, бориспільської, дністровської груп (Круц 1997; Ефимова 2000). Скіфські серії степової зони були представлені каховською, широчанською, світловодською (кордон Степу та Лісостепу) групами, групою Гайманового поля, Кам'янки, Керчинського півострова (Круц 2017), серією Нікопольбуду (Зиневич 1967), групою Кут (Кондукторова 1972), серіями Мамай-гори (Литвинова 1999) та Ак-Таша (Покас, Назарова, Дяченко 1988).

Західний та південно-західний напрямки репрезентували: збірна гальштатська серія з території Австрії, Угорщини, Чехії, гальштатська серія з території Словенії, збірна гальштатсько-латенська серія з Боснії, збірна латенська серія з території Австрії, Угорщини, Чехії, збірна фракійсько-іллірійська серія (Schwidetzky 1972).

Північні землі Європи представляли матеріали збірної серії I тис. до н. е. зі Скандинавії (Schwidetzky 1972). Репрезентативні групи з балтських територій, які були б синхронні скіфам, відсутні. Тому до аналізу були залучені балтські серії II—V ст. н. е. Це матеріали з ґрунтових і курганних могильників Литви, ґрунтових могильників Жемайтії, могильників штрихованої кераміки (Чеснис 1990). У зв'язку з тим, що фізичний тип людини змінюється досить повільно, що особливо яскраво демонструє населення північних районів Європи, то залучення перелічених серій до аналізу цілком допустиме. До того ж типи, які характерні для населення Східної Прибалтики доби заліза, чітко фіксуються на тих територіях від доби бронзи (Денисова 1975; Чеснис 1990).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більше одиниці. В оберненому вигляді вони трактуються як головні компоненти.

За першим фактором найбільш диференціювали залучені до аналізу серії такі ознаки: ширина черепа, розміри обличчя, ширина та висота орбіт, висота носа (додатні навантаження), ширина носа (від'ємні навантаження). За другим фактором — довжина та висота черепа

(від'ємні навантаження), ширина лоба (додатні навантаження).

За факторними навантаженнями на окремі краніологічні групи, серії було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

Результати аналізу демонструють, що серії скіфської доби як степової, так лісостепової зон України не були однорідними на міжгруповому рівні. Тим не менш, викристалізуються два окремі антропологічні масиви — лісостеповий та степовий, які не пересікаються. Вони чітко розмежовуються за низкою ознак, що мають навантаження як за першим, так і за другим фактором. Лісостепові популяції скіфського часу мають довшу та вищу черепну коробку (ознаки, що мають навантаження за другим фактором), але менші розміри обличчя, нижчі орбіти, нижчі та ширші носи (ознаки, які мають навантаження за першим фактором).

Досить далекими лісостепові групи скіфського часу виявилися від серій, які репрезентують населення більш західних та південно-західних територій (гальштатські та латенські серії Європи та вибірка фракійців-іллірійців). Від них головний масив лісостепових груп (Медвинська, Трипільська, Дністровська, Ворсклинська, Посульська, Сейминська групи) відрізняється довшою та вищою черепною коробкою, тобто за ознаками, які несуть навантаження за другим фактором. Велика черепна коробка є характерною для більш північних популяцій Європи.

Більшість лісостепових чоловічих груп скіфського часу чітко потрапляє до кола північно-західних популяцій. Медвинська, Трипільська, Дністровська, Ворсклинської групи розташувалися у факторному полі впереміжку з групами балтів I—V ст. До цього ж загалу потрапила ще одна група з північних територій — збірна серія зі Скандинавії I тис. до н. е.

Особливо показовим є те, що лісостепові серії скіфської доби виявляються статистично та морфологічно близькими не до синхронним їм популяцій степового скіфського масиву, а до територіально та хронологічно більш далеких балтських груп перших століть н. е., а також скандинавів.

Результати аналізу свідчать на користь того, що степове та лісостепове населення скіфської доби України формувалося на різній морфологічній основі. Відмінності між ними не можна розглядати, як зональні (локальні) особливості в межах одного консолідованого масиву, бо генетично ці групи пов'язанні з різними антропологічними світами.

Варіант Б. Даний варіант міжгрупового аналізу було проведено за більш розширеною програмою ознак, яка характерна для східноєвропейської школи. Порівняння серій робилося за 13 ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, назомалярний кут, зигомакслярний кут, кут кісток носа.

До аналізу було залучено групи скіфської доби лісостепової та степової зони, які використовувалися в попередньому варіанті аналізу, три серії пізніх скіфів (Кондукторова 1972), шість груп, які представляли сарматський світ Поволжя, Заволжя, Подоння, Калмикії, України (Балабанова 2000; Батиева 2011; Круц 1993). П'ять серій репрезентували населення черняхівської культури (Дебєц 1948; Кондукторова 1979; Рудич 2000). Балтів представляли 12 груп Східної Прибалтики II—VII ст. н. е. (Чеснис 1990).

Групи південно-західної, центральної Європи та Скандинавії до цього варіанту аналізу не залучалися, через відсутність інформації про їх горизонтальне профілювання обличчя та кут кісток носа.

За факторними навантаженнями на окремі групи, їх було вписано в простір двох факторів поліморфізму (Рудич 2014, с. 52).

За результатами аналізу більшість серій скіфського часу лісостепової зони на факторному полі виявилися далекими від скіфських груп степового масиву. Вони займають практично протилежні позиції синхронним групам степових скіфів, бо мають довшу та вищу черепну коробку (ознаки, які мають навантаження за другим фактором), менші розміри обличчя, нижчі орбіти та різкіше горизонтальне профілювання обличчя (ознаки, що мають навантаження за першим фактором). Різке горизонтальне профілювання обличчя свідчить про більш яскраво означену європеїдність лісостепових груп. Максимально далекі від степового скіфського масиву Сейминська та Посульська групи.

С. Г. Єфімова фіксувала цей же напрям відмінностей, але під час порівняння тільки степових та лісостепових групи скіфської доби. Відмінність степових груп скіфів від мешканців Лісостепу вона відзначала, як напрям, за яким краніологічно визначається «монголоїдна домішка». Авторка правда додавала, що цей термін навряд чи коректно використовувати, бо для степових скіфських серій характерна європеїдність. На нашу думку, коректніше

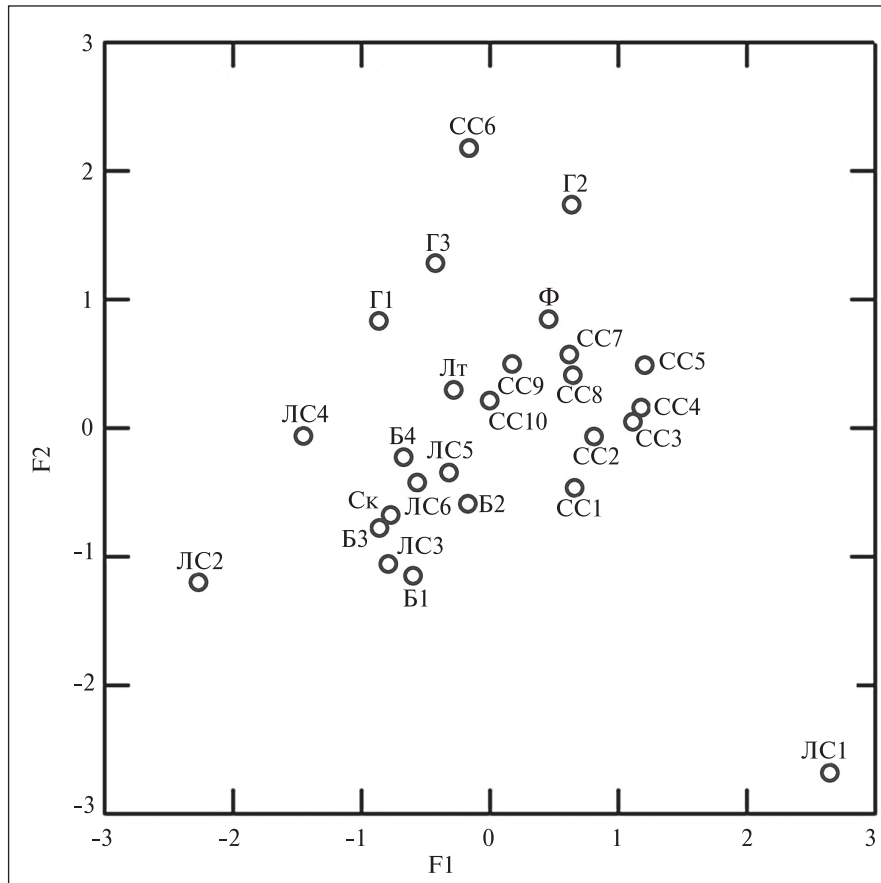

Рис 1. Розташування чоловічих груп у просторі I та II головних компонент.

Населення Лісостепу: ЛС1 — Бориспільська група, ЛС2 — Сейминська група, ЛС3 — Медвинська група, ЛС4 — Посульська група, ЛС5 — Ворсклинська група; ЛС6 — Дністровська; Скіфи степової групи: СС1 — Керчинська група; СС2 — Мамай-Гора; СС3 — Гайманове поле; СС4 — Кам'янка; СС5 — Каховська група; СС6 — група Кут; СС7 — Ак-Таш; СС8 — Нікопольбуд; СС9 — Широке; СС10 — Светловодська група; С — Скандинавія I тис. до н. е.; Ф — Фракійці-іллрійці. Гальштат-латен: Г1 — гальштат Австрії—Чехії—Угорщини; Г2 — гальштат Словенії; Г3 — гальштат-латен Боснії; Л — латен Австрії, Чехії, Угорщини; Балти доби заліза: Б1 — ґрунтові могилиники Литви II—V ст. н. е.; Б2 — курганні могилиники Литви; Б3 — ґрунтові могилиники Жемаїтії; Б4 — штрихована кераміка

Fig. 1. Distribution of male groups in space of I and II components. Forest-Steppe population: ЛС1 — Boryspil group; ЛС2 — Seim River group; ЛС3 — Medvyn group; ЛС4 — Sula River region group; ЛС5 — Vorskla River group; ЛС6 — Dniester River group; Scythians of the Steppe group: СС1 — Kerch group; СС2 — Mamai-Hora; СС3 — Haimanove field; СС4 — Kamianka; СС5 — Kakhovka group; СС6 — Kut group; СС7 — Ak-Tash; СС8 — Nikopolbud; СС9 — Shyroke; СС10 — Svetlovodsk group; С — Scandinavia of the I millenia AD; Ф — Thracians-Illyrians. Hallstatt-La Tene: Г1 — Austria-Czech Republic-Hungary Hallstatt; Г2 — Slovenia Hallstatt; Г3 — Bosnia Hallstatt-La Tene; Л — Austria-Czech Republic-Hungary La Tene; the Balts of the Iron Age: Б1 — Lithuania burial grounds of II — V c. AD; Б2 — Lithuania burial grounds; Б3 — Samogitia burial grounds; Б4 — striated pottery

буде говорити про більш яскраво означену європеїдність лісостепових груп. Тим більше, що за різними варіантами статистичного аналізу вони потрапляють до кола груп з яскраво означеною європеїдністю. Для нас важливо, що збільшення масштабу не призвело до консолідації лісостепових і степових груп України у просторі двох факторів поліморфізму.

Більшість лісостепових груп скіфської доби і в цьому варіанті аналізу розташовані через-смужно з балтськими групами II—V ст. н. е. Це дозволяє стверджувати, що лісостепові чоловічі серії скіфської доби статистично та генетично далекі від груп степового світу та мають чіткий

північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Відзначимо, що до цього ж локусу потрапляє і дві середньодніпровські черняхівські серії, при всьому значному різноманітті черняхівського загалу. Це може свідчити на користь того, що генетичні лінії, які йшли від населення Лісостепу скіфського часу могли ще фіксуватися на антропологічних матеріалах перших століть нової ери.

Лише одна серія лісостепової зони скіфської доби — Бориспільська — відійшла до кола, як вважається, іраномовних груп, але не скіфського, а сарматського загалу. Цю тему ми розглянемо нижче окремо.

Обговорення результатів. Різні варіанти між-групового статистичного аналізу дають близькі результати та демонструють:

— антропологічну неоднорідність населення лісостепового масиву, але наявність у ньому чіткого антропологічного ядра;

— населення лісостепової та степової зони скіфської доби було сформоване на різній антропологічній основі;

— населення лісостепової зони виявляє морфологічну та статистичну близькість з північно-західними групами з території Прибалтики.

Серед населення лісостепової зони України доскіфської доби та скіфського часу окремі дослідники-археологи бачать балтів. З балтами пов'язують юхнівську та сосницьку культури (Березанська, Отрошенко 1997, с. 387—401). На жаль, антропологічний матеріал з території України, який би репрезентував населення цих культур, практично відсутній. Але два черепа юхнівської культури з Мізинського городища, збереженість яких дозволяє скласти уявлення про частину населення культури, мають антропологічні паралелі серед широкого кола балтських груп (Денисова 1975; 1990).

У Східній Прибалтиці здавна працювали невеликі, але висококваліфіковані групи антропологів, які ввели до наукового обігу значний масив добре датованого матеріалу. Матеріал дозволяє простежити витоки антропологічного складу балтських груп та визначити їх племінні відмінності. За даними антропологічної науки, балти не були однорідними, прибалтійські дослідники налічують на матеріалах доби заліза наявність чотирьох антропологічних типів (Чеснис 1990). Але два з них були провідними. Перш за все, це доліхокранні (з високою черепною коробкою) та широколиці форми, що були розповсюджені на території Прибалтики від давніх часів. Р. Я. Денисова та В. В. Седов бачили їх витоки у культурі бойових сокир та шнурової кераміки Прибалтики II тис. до н. е. (Денисова 1975). Цілоком можливо, що у I тис. до н. е. цей тип був поширений на значних територіях лісостепової та лісової зони Східної Європи. Антропологи, правда, стикаються з браком інформації, бо у низки культур Європи в цей час побутував звичай кремації померлих. Але у зв'язку з тим, що масивний тип балтів доби заліза повторює весь комплекс антропологічних особливостей черепів з поселення юхнівської культури Мізин (без слідів трансформації або метисації), наші прибалтійські колеги вважають, що ареал

поширення цього типу був значним і можливо розповсюджувався також на племена мілоградської та дніпро-двинської культур. Близькі морфологічні форми були, найімовірніше, характерні і для населення культури штрихованої кераміки (Денисова 1990). Цей морфологічний тип був дуже широко представлений на могильниках балтів від II до XIII ст. н. е. (Чеснис 1990, с. 9—27).

Другий провідний антропологічний тип давніх балтів є доліхокранний, з високою черепною коробкою, вузьколиций або середньолиций з тенденцією до вузьколицьості. Він широко представлений на ґрунтових могильниках Центральної Литви II—V ст. н. е., курганних могильниках Литви II—V ст., жемайтів V—VI та VIII—XI ст., литовських земгалів V—VII ст., латиських земгалів V—VII ст. (Чеснис 1990, с. 20). Тип вперше фіксується на території Східної Прибалтики на матеріалах Ківуткалнського могильника доби бронзи. Р. Я. Денисова бачила витоки цього типу в населенні шнурової кераміки Центральної Європи (Саксо-Тюрингії), вважала, що його носії з'явилися на землях Східної Прибалтики внаслідок міграцій із заходу, та навряд чи були на той час балтомовними (Денисова 1975).

Дещо іншої думки дотримувався відомий литовський антрополог Г. Чеснис (Чеснис 1990). Він вважав, що на кордонах балтського масиву швидше проходили процеси грацилізації, тобто доліхокранні вузьколиці форми характеризують ту частину балтських груп, які розмішувалися на периферії балтського світу. У будь-якому разі цей тип став другим провідним на території розселення балтських племен. Він набув більш балтоїдних рис, став не таким вузьколицим, з нижчим обличчям, нижчими орбітами, з більш виступаючим носом. Але цілоком можна стверджувати, що домінуюча частина балтських груп пов'язана генетично з культурами шнурового кола Європи.

Шнурова спільнота тривалий час займала значні території Європи. В шнуровому середовищі бачать витоки багатьох народів: германців, балтів, кельтів, слов'ян. На шнуровому горизонті формуються окремі комплекси ознак, які будуть в історичній перспективі характеризувати різні народи. Принаймні можна говорити про формування комплексів ознак, які будуть характерні одні для балтів, а інші для германців. У германців довга черепна коробка буде поєднуватися з нижчим черепом, вищим обличчям та орбітами, вужчими носами. Історичні балти будуть мати комплекс, для якого

характерне поєднання довгої черепної коробки з високим черепом, нижчим обличчям та орбітами, але ширшим носом (Алексеева 1990, с. 141—143).

Відзначимо, що серед європейських груп доби заліза балти, за окремими ознаками, займають крайні позиції. Вони мають найменший черепний показчик, тобто найрізкішу доліхокранію, найвищу черепну коробку, найнижчі орбіти (за показчиком), найрізкіше горизонтальне профілювання обличчя на зигмаксиллярному рівні. Важливо, що перелічені ознаки пов'язані між собою слабкою фізичною кореляцією, тобто у цьому випадку ми маємо справу з історичною кореляцією. Комплекс цих ознак дозволяє виділити балтів серед інших доліхокранних європеїдних груп. Для нас важливо, що саме в цьому ж напрямі відхиляються від масиву степових скіфів серії скіфської доби лісостепової зони України.

Незважаючи на відсутність прямого зв'язку між антропологічним типом населення та його етнічною приналежністю, у низці випадків цей зв'язок можна виявити. Частіше це вдається в групах, що тривалий час знаходилися в умовах географічної або історичної ізоляції. У свій час, наприклад, вдалося диференціювати за пропорціями обличчя та черепа германців та слов'ян, а за кутами горизонтального профілювання обличчя слов'янські та фінські групи.

Доліхокранний з високою черепною коробкою, з середньошироким обличчям, яке різко профільоване у горизонтальній площині на зигмаксиллярному рівні, з низькими орбітами антропологічний тип, який в історичній перспективі охарактеризує значну частину балтських груп доби заліза, фіксується і в лісостепових групах України на могильниках скіфської доби як Правобережжя Дніпра, так і Лівобережжя.

Тобто питання місця частини населення лісостепової зони України поміж популяцій, які репрезентують північно-західний та степовий світи на сьогодні, вирішується на користь північно-західного напрямку.

Результати антропологічного аналізу завжди цікаво порівнювати з розробками представників інших гуманітарних наук. Найбільш достовірну картину ми маємо в тому випадку, коли погляди їх співпадають. Треба відзначити, що як правило, висновки антропологів, які працюють в області етнічної антропології, найчастіше корелюються із розвідками палеолінгвістів. Однак правила мають і винятки,

крім того це питання можна піднімати не для усіх хронологічних періодів.

Серед лінгвістів досить давно існує погляд щодо можливого існування балто-іранських мовних контактів. На жаль, матеріал, яким оперують палеолінгвісти не завжди чітко датується. Висловлюються думки про імовірність балто-іранських контактів у добу середньої бронзи, що пов'язано з поширенням на Лівобережжі носіїв зрубної культури, яким воно може завдячувати іраномовними гідронімами. Балтський масив населення могли, на думку археологів, представляти в добу бронзи носії середньодніпровської, сосницької, лебединської, підгірцівської культур (Березанська, Отрошенко 1997, с. 394).

Скіфів лінгвісти впевнено зараховують до іраномовних груп. Про балто-скіфські етномовні зв'язки писав В. П. Петров, а про поширення елементів балтійських мов у районі Середнього Подніпров'я він говорив, насамперед, на підставі аналізу гідронімів. На його переконання, переважна більшість річкових назв басейну р. Рось не пояснюється з слов'янських мов в їх сучасному складі, але пояснюється в зіставленні з балтійською гідронімією і балтійськими апелятивами. (Петров 1972, с. 178). В. П. Петров відносив до смуги балтської топонімії також Верхню Надністрянщину, а для Лівобережжя — басейн р. Сейм (Там само, с. 179).

З балтським світом пов'язували низку гідронімів та топонімів як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра (межиріччя Дніпра та Десни, правобережжя Сейму, Посулля) цілий ряд лінгвістів (Топоров, Трубочев 1962; Неподкупний 1979; Тищенко 2010).

За даними антропології, люди, які мали морфологічні аналогії серед балтів, мешкали в лісостеповій зоні України в скіфську добу. Вони (або їх предки) могли мати стосунок до створення балтських гідронімів. Для цього часу балто-іранські контакти цілком можливі у лісостеповій зоні України. Ці люди могли становити вагомую частину населення, на користь цього свідчать матеріали з трупопокладень. Із шести груп чоловічих черепів скіфської доби лісостепової зони північно-західний напрямок антропологічних зв'язків мають п'ять.

Виняток становить маленька вибірка чоловічих черепів із Бориспільської групи (Круц 1997). Ця група істотно виділяється серед усього лісостепового масиву скіфської доби України. У середньому вияві вона має дуже своєрідне поєднання мезо-брахікранії за наявності високої черепної коробки, широкого та висо-

кого обличчя, яке має дещо послаблене профілювання.

Комбінація брахікранії, широкого обличчя з помірним профілюванням змушує перевірити дві гіпотези можливого походження людей, які були поховані у цьому районі: фіно-угорську та сарматську.

З фіно-угорськими групами на землях України археологи пов'язують носіїв бондарихинської культури та вибудовують таку етнокультурну лінію: населення ямково-гребінцевої кераміки — мар'янівська культура — малобудківські поселення — бонарихінська культура доби пізньої бронзи (Березанська, Отрошенко 1997, с. 397—399). З території північних районів Лівобережжя України антропологічний матеріал, що міг би представляти ці культури, відсутній. Але досить репрезентативно представлене населення ямково-гребінцевого кола більш північних районів Європи. Для нього характерне специфічне поєднання мезо-брахікранії, високої черепної коробки з тенденцією до широколицьості та послаблення горизонтального профілювання обличчя. Близькі форми фіксуються також на могильниках VII—VI ст. до н. е. анан'ївської культури. Цей же морфологічний комплекс буде широко розповсюджений серед фіно-угорських груп доби середньовіччя (Денисова 1975; Алексеев 1969).

У фіно-угорських груп брахікранія, широколицьість та послаблення горизонтального профілювання обличчя корелюються з низьким обличчям та носом, який виступає не дуже сильно. У випадку з Бориспільською групою ми маємо іншу комбінацію ознак. Ця серія має дуже високе обличчя та ніс, який сильно виступає. Це змушує нас звернутися в пошуках антропологічних аналогій до іншого великого етнічного масиву — сарматського.

Сарматський етно-культурний ареал простягався від степів Казахстану до Угорщини. Сьогодні антропологам доступний великий за обсягом матеріал, який характеризує сарматське населення різних періодів (Дебец 1948, с. 164—171; Кондукторова 1956; Фирштейн 1970; Гинзбург, Трофимова 1972; Великанова 1975, с. 81; Батиева 1992, с. 262—271; Круц 1993; 2012, Балабанова 1999, с. 54—72; 2000).

Савроматські та сарматські популяції, хоча і не були однорідними в антропологічному сенсі, але мали свою морфологічну домінуючу складову. Племена сарматського кола представляли масив населення, з яким в степах Східної Європи поширюється мезо-брахікранний, широколиций європеїдний комплекс з дещо

ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Його морфологічні варіанти віддзеркалюють регіональні та хронологічні відмінності різних сарматських груп (Ефимова 1999, с. 300; Балабанова 2000; Батиева 2011).

На сьогодні серед українських науковців панує думка, що найбільш ранні пам'ятки сарматів на Україні належать до II ст. до н. е., а закінчення їх історії для регіону Північного Причорномор'я може бути віднесено до часів гунської навали, тобто до останньої чверті IV ст. н. е. (Симоненко 1998, с. 154—164). Окремі археологи писали про проникнення сарматів на землі між Доном та Дніпром у V—III ст. до н. е. (Смирнов 1984).

Бориспільська серія чоловічих черепів при залученні її до міжгрупового аналізу істотно дистанціюється як від лісостепових популяцій скіфів, так і від груп степових скіфів. Статистично вона дійсно більше тяжіє до збірних сарматських груп України та Таврії.

Чоловіча серія маленька, тут можлива випадковість вибірки, хоча цей же самий комплекс характерний і для жіночого поховання з кургану біля с. Мирне. Але, якщо ми звернемося до морфологічного аналізу, то відзначимо, що Бориспільська група характеризується високою черепною коробкою та досить широким носом. Це в цілому не характерно для основного сарматського масиву, хоча зустрічається в окремих савроматських серіях, що, можливо, пов'язано з входженням до їх складу представників інших етнічних груп. Висока черепна коробка, широкий ніс у поєднанні з брахікранією, широким обличчям, яке має помірне профілювання на верхньому рівні, характерна, як вже говорилося, для низки фіно-угорських груп. Тобто, бориспільська серія статистично тяжіє до сарматського масиву, а морфологічно розміщується між сарматськими групами та популяціями фіно-угрів. Можливо люди, які були поховані в районі Борисполя походили з територій, де могла бути контактна зона між цими етнічними масивами. Найімовірніше, з більш східних районів, наприклад Поволжя, хоча цілком можливі і більш далекі Азійські території.

Проникнення савроматів або ранніх сарматів у скіфську добу на землі України, було, імовірно, епізодичним, але воно мало місце. Це могли бути шлюбні контакти. Окремі групи сармат, на думку Ю. В. Болтрика, могли бути на службі у скіфської знаті (Болтрик, Окатенко, Тощев 2018, с. 147—168). Про біологічну присутність вихідців із сарматського середови-

ща серед похованих в Олександропільському кургані, а також серед чоловіків на могильнику Кут в степовій зоні писали антропологи (Бабанова 2000; Круц 2017).

Якщо дивитись на це формально, то коли з груп лісостепової зони 85 % складають один морфологічний масив, можна було б говорити про досить значну антропологічну однорідність населення регіону на міжгруповому рівні. Власне кажучи, про однорідність починають говорити за наявності 75 % морфологічно близького населення (Сегеда, 2001, с. 24). Але у нашому випадку треба враховувати низку обставин. У колекціях існують уламки черепів поганої збереженості, які не завжди можна виміряти і додати до серій, але візуально певну інформацію антрополог може знайти. Саме це змушує нас бути обережними з тезою про однорідність. Для прикладу, С. І. Круц відзначала мезокранні, зі значними розмірами обличчя форми на матеріалах Мотронинського городища та знаходила для них аналогії в Бориспільській групі (Круц 1997, с. 93). Але черепи з Мотронинського городища характеризувалися різким профілюванням обличчя. Це відрізняє їх від Бориспільської групи, але змушує згадати сарматську збірну групу з Таврії (Круц 1993, с. 131—141).

У цьому контексті зазначимо, що досі триває накопичення антропологічного матеріалу, який походить з розкопок Більського городища. У зв'язку з поганою збереженістю, він поки що не склав репрезентативної серії, але його попередній аналіз наводить на думку, що антропологічна структура населення лісостепової зони України була складнішою, а ніж нам демонструють результати статистичного міжгрупового аналізу. Цілком можливо, що склад мешканців Більського городища може бути поліморфним та поліетнічним, а також відрізнятися від населення скіфської доби лісостепу, яке походить з інших пам'яток.

До того ж, завжди варто враховувати, що краніологи працювали тільки з антропологічним матеріалом із трупопокладень, а для цього хронологічного періоду характерна також кремація. Населення окремих культур, наприклад юнівської, також могло практикувати поховальні звичаї, які не залишали можливості для репрезентативної антропологічної вибірки. Тобто, частина інформації про можливий антропологічний склад населення лісостепової зони просто відсутня. Маємо надію, що розширення бази даних як з антропології скіфського часу, так і доби бронзи, дозволить уточнити антропологічну ситуацію в лісостеповій зоні України.

Висновки

Антропологічний склад населення лісостепової зони України скіфської доби не був однорідним, але ми цілком можемо говорити про домінуючу складову. Це доліхокранні форми, з довгою, вузькою, високою черепною коробкою, середніми розмірами обличчя, яке різко профілюване в горизонтальній площині Вони визначають середні характеристики більшості збірних серій черепів Лісостепу як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра.

Населення лісостепової та степової зони України скіфського часу складають два окремі антропологічні масиви, які не пересікаються.

Скіфські групи степової зони відрізняються від лісостепових серій більшим черепним покажчиком, більшими розмірами обличчя, яке дещо слабкіше профілюване в горизонтальній площині, та мають вищі орбіти.

Населення лісостепової та степової зони України було сформовано на різній морфологічній основі. Тому розглядати лісостепове населення як локальний варіант скіфського антропологічного загалу є недоречним.

Населення лісостепової зони, якщо розглядати його в масштабах антропологічних серій Європи, яскраво виявляє морфологічні та статистичні відмінності від степових скіфів. Люди лісостепових груп демонструють північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Їх антропологічний тип сформувався на базі популяцій, які мали свої генетичні витоки в шнуровому масиві. Шнуровий масив був антропологічно неоднорідним, ми маємо на увазі, насамперед, ту його частину, на базі якої сформувався морфологічний тип, що в історичній перспективі став домінуючим у балтів.

Якщо звернутися до хронологічно більш близьких груп, то передусім, з групами, які в добу заліза населяли циркумбалтійську зону — а саме балтських популяцій.

Висловлювалися думки, що північні райони України в різні хронологічні періоди входили до периферії балтського світу, а південний кордон балтського розселення міг мінятися в різні часи. Палеолінгвісти фіксують на Лівобережжі Дніпра та в правобережному Середньому Подніпров'ї балтські гідроніми. Археологи також не відкидають можливості, що частина культур північних районів України могла бути пов'язана з балтами. На жаль, антропологія лісостепової та лісової зони України доби бронзи представлена фрагментарно, окремі позиції уточнити важко. Але ми цілком можемо гово-

рити про антропологічну близькість значної частини населення лісостепової зони скіфської доби України з популяціями історичних балтів Східної Прибалтики. Теоретично це населення могло бути на той час балтомовним, та саме до цього періоду можуть відноситися балто-іранські мовні контакти. Частина населення лісостепової зони належала за матеріалами антропології до груп, які вважають іраномовними. Фіксується лінія, яка пов'язана з сарматським антропологічним масивом, але передусім, сарматське проникнення на ці території в цей час носило епізодичний характер.

Краніологи працювали тільки з матеріалами із трупопокладень, тобто частина інформації, стосовно людей, які були поховані за обрядом кремації, закрита, а тому цілком можливо, що антропологічний склад населення Лісостепу скіфської доби був більш строкатим.

- Алексеев, В. П. 1969. *Происхождение народов Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П. 1989. *Историческая антропология и этногенез*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1974. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Расо-генетические процессы в этнической истории*. Москва: Наука, с. 71-84.
- Алексеева, Т. И. 1990. Антропология циркумбалтийского экономического региона. В: Денисова, Р. Я. *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 124-145.
- Батиева, Е. Ф. 1992. Черепа из курганов междуречья Маньча и Сала (сарматское время). В: Илюков, Л. С., Власкин, М. В. *Сарматы междуречья Маньча и Сала*. Ростов-на-Дону, с. 262-271.
- Батиева, Е. Ф. 2011. *Население Нижнего Дона в IX в. до н. э. — IV в. н. э. (палеоантропологическое исследование)*. Ростов-на-Дону.
- Балабанова, М. А. 1999. Антропология сарматских погребальных памятников нижнего Поволжья 4—3 вв. до н. э. *Нижево-волжский археологический вестник*. Волгоград, 2, с. 54-72.
- Балабанова, М. А. 2000. *Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век*. Москва: Наука.
- Березанская, С. С., Отрошенко, В. В. 1997. Бронзовый век. Этнічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Т. 1. Первісне суспільство, ч. 2, р. 2, гл. 1. Київ, с. 387-401.
- Болтрик, Ю. В., Окатенко, В. П., Тошев, Г. М. 2008. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортomla). *Археологія та давня історія України*, 1 (26), с. 147-168.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Гинзбург, В. В., Трофимова, Т. А. 1972. *Палеоантропология Средней Азии*. Москва: Наука.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. ТИЭ: Новая серия. Т.4. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

- Денисова, Р. Я. 1975. *Антропология древних балтов*. Рига: Зинатне, 1975.
- Денисова, Р. Я. 1990. География антропологических типов балтских племен и этнические процессы в начале II тыс. на территории Латвии и Литвы. В: Денисова, Р. Я. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 28-81.
- Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 279-306.
- Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данным краниологии. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Старый сад, с. 39-44.
- Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.
- Козинцев, А. Г. 1998. Происхождение и родственные связи скифов по данным антропологии. В: *Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь*. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. И. Артамонова. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Изд. Гос. Эрмитажа, с. 23-24.
- Козинцев, А. Г. 2000. Об антропологических связях и происхождении причерноморских скифов. *Археология, этнография и антропология Евразии*. Новосибирск: Из-во Института археологии и этнографии СОРАН, 3, с. 145-152.
- Кондукторова, Т. С. 1956. Материалы по палеоантропологии Украины. *ТИЭ*, 33, с. 57-91.
- Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.)*. Москва: Наука.
- Кондукторова, Т. С. 1979. *Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Казачько)*. Москва: Наука.
- Круц, С. И. 1993. Сарматы Таврии по антропологическим данным. В: Симоненко, А. В. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка, с. 131-140.
- Круц, С. И. 1997. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время). В: Скорый, С. А. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка, с. 91-116.
- Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: ИА НАНУ.
- Литвинова, Л. В. 1999. Антропологический материал из могильника Мамай-гора. В: Андрух, С. И., Тошев, Г. Н. *Могильник Мамай-гора*. Запорожье: Изд-во Запорожского университета, с. 188-210.
- Непокупний, А. П. 1979. *Балтійські родичі слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1972. *Этногенез слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С. Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 118-144.
- Рудич, Т. А. 2000. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии. *Stratum plus*, 4, с. 278-288.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я 1—2 тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАНУ.
- Сегеда, С. 2001. *Антропологічний склад українського народу*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги.

- Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение ихнего политического господства в Скифии*. Москва: Наука.
- Тищенко, К. 2010. *Іншомовні топоніми України*. Тернопіль: Мандрівець.
- Топоров, В. Н., Трубачев, О. Н. 1962. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: Наука, с. 230–232.
- Симоненко, О. В. 1999. Сарматы. В: Толочко, П. П. (ред.) *Давня історія України*. Т. 2. Скифо-античний світ, р. 3, гл. 1. Київ: Поліграфкнига, с. 154–176.
- Фирштейн, Б. В. 1970. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении. В: Тот, Т. А., Фирштейн, Б. В. *Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы*. Ленинград: Наука.
- Чеснис, Г. А. 1990. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа (преимущественно на территории Литвы). В: Денисова, Р. Я. *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 9–28.
- Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d. Z.). *Ното*, XXIII, 3. Н., р. 245–271.

Надійшла 1.06.2020

Т. А. Рудич

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

НАСЕЛЕНИЕ ЛЕСОСТЕПНОЙ ЗОНЫ УКРАИНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Тема состава населения Лесостепи Украины скифского времени рассматривалась историками, археологами, лингвистами и антропологами. В последнее время база данных по антропологии населения степной Скифии расширилась. Это позволяет по-новому посмотреть как на население степной, так и лесостепной зоны Украины этого периода.

В данной работе краниологические материалы лесостепных и степных серий рассматривались в кругу групп, представляющих население Прибалтики, Центральной и Южной Европы. Статистическая обработка материала производилась с использованием пакета программ Systat.

По результатам анализа антропологический состав населения лесостепной зоны Украины скифского времени не был однородным. Однако четко выделяется доминирующий морфологический компонент. Это долихокранный морфотип с длинной, узкой черепной коробкой, средними размерами лица, которое резко профилированное в горизонтальной плоскости. Морфотип определяет средние характеристики большинства суммарных серий мужских черепов.

Население лесостепной и степной зоны Украины составляют два разных антропологических массива, границы которых не пересекаются. Лесостепное население нельзя рассматривать в качестве локального варианта скифского антропологического массива.

Население лесостепной и степной зоны Украины было сформировано на разной морфологической основе. Основной массив населения Лесостепи Украины четко демонстрируют северо-западное направление антропологических связей. Его антропологический тип сформировался на основе популяций, которые имеют генетические истоки в культурах шнурового круга. Шнуровой массив населения был не однородным. Мы говорим о той части популяций шнуровой керамики, на основе которой сформировался морфологический тип, который в исторической перспективе стал доминирующим у балтов в эпоху железа.

Большая часть серий лесостепной зоны скифского времени морфологически и статистически близки популяциям Восточной Прибалтики эпохи железа. Однако фиксируется и население, которое происходит из групп, связанных с ираноязычным миром.

Нами для анализа использовались лишь материалы из погребений по обряду ингумации. Кремация не оставляет материалов для работы исследователей, которые занимаются этнической антропологией. Следовательно, часть информации о населении региона закрыта. Теоретически население лесостепной зоны Украины скифского времени могло быть полиморфным.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифское время, лесостепная зона Украины, антропология.

Tetiana O. Rudych

D.Sc. in History, Senior Researcher of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

THE POPULATION OF THE FOREST-STEPPE ZONE OF UKRAINE DURING THE SCYTHIAN TIME

The issue on the composition of the forest-steppe population of Ukraine of the Scythian time was considered by historians, archaeologists, linguists and anthropologists. Recently, the database on the anthropology of the steppe Scythia population has been expanded. It allowed researchers to take a fresh look at both the population of the steppe and forest-steppe zones of Ukraine of the mentioned period.

In the article, craniological materials of the forest-steppe and steppe series were considered in a circle of groups representing the population of the Baltic region, Central and Southern Europe. Statistical processing of material was performed using the Systat software package.

According to the analysis, the anthropological composition of the Ukrainian forest-steppe zone population of the Scythian time was not homogeneous. However, the dominant morphological component is clearly distinguished. This is a dolichocran morphological type with a long, narrow skull, average face sizes, which is sharply profiled in a horizontal plane. Certain morphological type determines average characteristics of most of the summarized series of male skulls.

The population of the forest-steppe and steppe zones of Ukraine is presented by two different anthropological massifs whose boundaries do not intersect. The forest-steppe population cannot be considered as a local version of the Scythian anthropological massif.

The population of the above mentioned area was formed on a different morphological basis. The main massif of the population of the Ukrainian forest-steppe clearly demonstrates the north-western direction of anthropological ties. Its anthropological type was formed on the basis of populations that have genetic origins in the Corded Ware circle cultures. The Corded Ware culture population was not homogeneous. Namely, that part of the Corded people, on the basis of which a morphological type was formed, which in a historical perspective became dominant among the Balts in the Iron Age.

Most of the series of the forest-steppe zone of the Scythian time are morphologically and statistically close to the populations of the Eastern Baltic Iron Age. However, the population that comes from groups that are associated with the Iranian-speaking world is also fixed.

For analysis, there were used only materials from burials according to the ritual of inhumation. Cremation does not leave materials for the work of researchers who are engaged in ethnic anthropology. Consequently, some of the information on the region population is closed. Theoretically, the population of the forest-steppe zone of Ukraine of the Scythian time could be more polymorphic.

Key words: Scythian time, forest-steppe zone of Ukraine, anthropology.

References

- Alekseev, V. P. 1969. *Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy (kraniologicheskoe issledovanie)*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P. 1989. *Istoricheskaya antropologiya i etnogenez*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Debetz, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovanij*. Moskva: Nauka.
- Alekseeva, T. I. 1974. Antropologicheskaja differentsiatziia slavian i germantzev v epoxu srednevekovyia i otdelnye voprosy etnicheskoi istorii Vostochnoi Evropy. In: Zolotareva, I. M. (ed.). *Rasogeneticheskie protsessy v etnicheskoi istorii*. Moskva: Nauka, p. 71-84.
- Alekseeva, T. I. 1990. Antropologija ciklumbaltijskogo ekonomicheskogo regiona. In: Denisova, R. Ya. (red.). *Balty, slaviane, pribaltijskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, p. 28-81.
- Balabanova, M. A. 1999. Antropologija sarmatskikh pogrebalnykh pamiatnikov nizhnego Povolzhia 4-3 vv. do n. e. *Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik*, 2, p. 54-72.
- Balabanova, M. A. 2000. *Antropologija drevnego naselenia Yuzhnogo Priuralia i Nizhnego Povolzhia. Rannii zheleznyi vek*. Moskva: Nauka.
- Batieva, E. F. 2011. *Naselenie Nizhnego Dona v IX v. do n. e. - IV v. n. e. (paleoantropologicheskoe issledovanie)*. Rostov-na-Donu: Izd-vo IuNTs RAN.
- Batieva, E. F. 1992. Cherepa iz kurganov mezhdurechia Manycha i Sala (sarmatskoe vremia). In: Iliukov, L. S., Vlasin, M. V. *Sarmaty mezhdurechia Manycha i Sala*. Rostov-na-Donu: Izd-vo IuNTs RAN, p. 262-271.
- Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V. 1997. Bronzovyi vik. Etnichniy sklad naselennia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 1, pr. 2, p. II, hl. 1. Kyiv: Polihrafknyha, p. 387-401.
- Boltryk, Yu. V., Okatenko, V. P., Toshchev, H. M. 2008. Tereny tsentru Skifii (vid Solokhy do Chortomlyka). *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), p. 147-168.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ia*. Moskva: Nauka.
- Ginzburg, V. V., Trofimova, T. A. 1972. *Paleoantropologija Srednei Azii*. Moskva: Nauka.
- Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR. TIE: Novaya seriya*, vol. 4. Moskva; Leningrad.
- Denisova, R. Ya. 1975. *Antropologija drevnikh baltov*. Riga: Zinatne.
- Denisova, R. Ya. 1990. Geografiia antropologicheskikh tipov baltskikh plemen i etnicheskie protsesy v nachale II tys. na territorii Latvii i Litvy. In: Denisova, R. Ya. (ed.). *Balty, slaviane, pribaltijskie finny. Etnogeneticheskie protsesy*. Riga: Zinatne, p. 28-81.
- Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoi Evropy v epokhu zheleza i pozdnerimskoe vremia. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnyie slaviiane. Antropologija i etnicheskaia istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, p. 279-306.
- Efimova, S. G. 2000. Sootnoshenie lesostepnykh i stepnykh grupp naselenia Evropy. Skifiia po dannym kraniologii. In: Alekseev, V. P. (ed.). *Skify i sarmaty v VII-III vv. do n. e. Paleoekologija, antropologija i arheologija*. Moskva: Staryi sad, p. 39-44.
- Kozintsev, A. G. 1998. Proiskhozhdenie i rodstvennyie sviazi skifov po dannym antropologii. In: *Skify, khazary, slaviane, Drevniaia Rus. Mezhdunarodnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. I. Artamonova*. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg: Izd: Gos. Ermitazha, p. 23-24.
- Kozintsev, A. G. 2000. Ob antropologicheskikh sviaziakh i proiskhozhdenii prichernomorskikh skifov. *Arkheologija, etnografiia i antropologija Evrazii*. Novosibirsk: Iz-vo Instituta arheologii i etnografii SORAN, 3, p. 145-152.
- Konduktorova, T. S. 1956. Materialy po paleoantropologii Ukrainy. *Trudy Instituta Etnografii*, 33, p. 57-91.
- Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologija drevnego naselenia Ukrainy (1 tys. do n. e. - 1 tys. n. e.)*. Moskva: Iz-vo Moskovskogo universiteta.

- Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich Ye. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 163-204.
- Kruts, S. I. 1993. Sarmaty Tavrii po antropologicheskim dannym. In: Simonenko, A. V. *Sarmaty Tavrii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 131-140.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologiya Steblevskogo mogilnika (k voprosu o fizicheskome tipe naselenia Lesostepi v skifskoe vremia). In: Skoryi, S. A. *Steblev: skifskii mogilnik v Porosie*. Kyiv: Naukova dumka, p. 91-116.
- Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kiev; Berlin: IA NANU.
- Litvinova, L. V. 1999. Antropologicheskii material iz mogilnika Mamaj-Gora. In: Andrux, S. I., Toshchev, G. N. *Mogilnik Mamaj-Gora*. B. I. Zaporozhie: In-t arkhelohii NAN Ukrainy, p. 188-210.
- Nepokupnyi, A. P. 1979. *Baltiiski rodychi slovia*n. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1972. *Etnohenez slovia*n. Kyiv: Naukova dumka.
- Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Diachenko, V. D. 1988. Materialy po antropologii Aktashkogo mogilnika. In: Bessonova, S. S., Bunyatyan, E. P., Gavrilyuk, N. A. *Aktashkii mogilnik skifskogo vremeni v Vostochnom Krymu*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118-144.
- Rudich, T. A. 2000. Naselenie chernyakhovskoi kultury Srednego Podneproviiia po materialam antropologii. *Stratum plus*, 4, p. 278-288.
- Rudych, T. O. 2014. *Naseleattia Serednoho Podniprovia 1-2 tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NANU.
- Seheda, S. 2001. *Antropologichnyi sklad ukrainskoho narodu*. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy.
- Symonenko, O. V. 1999. Sarmaty. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 2. Skifo-antychnyi svit, r. 3, hl. 1. Kyiv: Polihrafknyha, p. 154-176.
- Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikhneho politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.
- Tyshchenko, K. 2010. *Inshomovni toponimy Ukrainy*. Ternopil: Mandrivets.
- Toporov, V. N., Trubachev, O. N. 1962. *Lingvisticheskii analiz gidronimov Verkhneho Podneproviiia*. Moskva: Nauka, p. 230-232.
- Firshtein, B. V. 1970. Sarmaty Nizhnego Povolzhia v antropologicheskome osveshchenii. In: Tot, T. A., Firshtein, B. V. *Antropologicheskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i sarmaty*. Leningrad: Nauka.
- Chesnis, G. A. 1990. Mnogomernyi analiz antropologicheskikh dannyykh kak sredstvo resheniia problemy vydeleniia baltskikh plemennykh soizov epokhi zheleza (preimushchestvenno na territorii Litvy). In: Denisova, R. Ya. (ed.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, p. 9-28.
- Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend- statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d. Z.). *Homo*. XXIII, 3. H/, s. 245-271.